

Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw *

N. J. P. M. BOS

Niet sedert enkele jaren, maar al sinds 1848 weerklinkt, nu eens luider, dan weer zwakker, de roepstem om hervorming, radicale, algemeene of partieele hervorming, van ons belastingstelsel.

Zo leidde Willem Pieter Joannes Bok in 1888 zijn proefschrift *De belastingen in het Nederlandsche parlement van 1848-1888* in. Zoals altijd en overal, zo bekritiseerden ook in de negentiende eeuw talrijke ingezetenen het vigerende belastingstelsel. Slechts weinigen deden dat even vakkundig als Bok. Hij ontleedde het belastingstelsel en stelde belangrijke tekortkomingen ervan aan de kaak:

Eene der grootste onbillijkheden, waaraan dat stelsel mank gaat, is de bevoorrechtiging van het zogenoemde kapitaal in portefeuille. Zij, die de coupons hunner rentegevende papieren op vaste tijden in geld kunnen omzetten, hebben uit dien hoofde zo goed als niets aan den Nederlandschen fiscus afstaan¹.

De negentiende-eeuwse fiscus belaste, zij het op zeer onvolkomen wijze, de inkomsten uit onroerend goed in de grondbelasting en die uit beroep of bedrijf in het patentrecht. De inkomsten uit roerend vermogen bleven daarentegen lange tijd vrijgesteld.

De beschouwing van Bok roept heel wat vragen op. Bij voorbeeld, werden rentetrekken ontzien omdat hun inkomsten weinig voorstelden? Welke omvang had in Nederland het kapitaal in portefeuille? Hoe verhield de waarde hiervan zich tot die van investeringen in vast goed en schuldvorderingen? Bleef deze verhouding ongewijzigd of namen beleggingen in aandelen en obligaties in de negentiende eeuw een hoge vlucht? Vragen die moeilijk zijn te beantwoorden aan de hand van de bekende dan wel gangbare bronnen voor vermogensonderzoek. Een vermogensbelasting voerde de overheid pas in het laatste decennium van de negentiende eeuw in. Ook bij de voorgangster van de huidige inkomstenbelasting zoeken onderzoekers tevergeefs naar bruikbare gegevens: met onbelaste inkomsten hield de fiscus zich niet bezig. Bestudering van de omvangrijke archiefbestanden van erfenisaangiften en/of boedelbeschrijvingen met behulp van steekproeven geeft weliswaar een indicatie van vermogensstructuren en de betekenis van het kapitaal in portefeuille, maar volkomen bevredigen kan deze aanpak niet. Hij is erg arbeidsintensief, waardoor het praktisch

* Dank ben ik verschuldigd aan dr. B. de Vries en drs. R. de Peuter die het artikel van commentaar voorzagen, doch niet voor de inhoud aansprakelijk zijn.

¹ W. P. J. Bok, *De belastingen in het Nederlandsche parlement van 1848-1888* (Haarlem, 1888) met name 1-3, 36-37.

vrijwel onmogelijk is voldoende rekening te houden met regionale verschillen. De mogelijkheden dan wel belangstelling voor investeren in onroerend goed of beleggen in effecten liepen waarschijnlijk uiteen van streek tot streek.

Nu zijn er voor het derde en vierde kwart van de negentiende eeuw verrassend veel fiscale statistieken voorhanden. De toenmalige statistici stelden vooral belang in de verdeling van de belastingaanslagen en -opbrengsten over de verschillende landsdelen. Behalve voor de directe belastingen, namelijk grond- en personele belasting alsmede patentrecht², gingen zij dit vrij uitvoerig na voor het successierecht. Deze belasting op nalatenschappen is de enige heffing die — zoals Verrijn Stuart toentertijd al opmerkte³ — ook een indicatie geeft van het roerend vermogen, zij het van overleden burgers. De fiscus ontzag erfgenamen niet. Over alle bestanddelen van een nagelaten vermogen waren successierechten verschuldigd, effecten niet uitgezonderd.

Behalve over regionale verschillen in de vermogensopbouw handelt navolgende bijdrage over de fiscale bevoonechting van rentetrekkers. Het betreft hier in feite twee gerelateerde onderwerpen. Immers, als meer bekend is over de vermogensstructuren in de vorige eeuw, kan worden vastgesteld in hoeverre de overheid belangrijke bestanddelen van de inkomsten van haar onderdanen onbelast liet en of dit leidde tot een oneerlijke verdeling van de belastingdruk over de verschillende landstroken. Dan wordt vanzelf duidelijk of het fiscaal ontzien van rentetrekkers een zaak van grote betekenis was. De omvang en samenstelling van vermogens worden per belastingresort beschreven aan de hand van successiestatistieken. Tevens wordt een begin gemaakt met analyse van de gegevens, mede om aan te tonen welke mogelijkheden de statistieken bieden voor regionaal gedifferentieerd vermogensonderzoek.

Voor zover in de tekst niets anders wordt vermeld, is het statistisch materiaal ontleend aan *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen*, stuk 1-26 (Den Haag, 1861-1903) en *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden, uitgegeven door de Centrale Commissie voor de Statistiek* (Den Haag 1881-1914)⁴. Overigens zal blijken dat de successiestatistieken voor onderzoekers nog heel wat valkuilen bevatten.

EEN DANKBARE OVERHEID

Toen het belastingstelsel in de beginjaren van het Koninkrijk gestalte kreeg, werden effectenbezitters bewust ontzien door de wetgever. Dit hing samen met de toenmalige omstandigheden, betoogde Bok. Anno 1821 telde Nederland bijna geen particuliere

2 Zie voor de bruikbaarheid van de statistieken betreffende de drie directe rijksbelastingen: N. J. P. M. Bos, 'Belastingstatistieken als bron voor sociaal- en economisch onderzoek, met bijzondere aandacht voor Limburg', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, LIV (1991). Ter perse.

3 C. A. Verrijn Stuart, 'Ons maatschappelijk vermogen voor 30 jaren en thans', *Bijdragen van het Statistisch Instituut*, IV (1888) ii, 267-299, met name 268.

4 Voor een overzicht van deze en vrijwel alle andere negentiende-eeuwse statistieken kan worden verwezen naar: *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden* ('s-Gravenhage: Centraal bureau voor de statistiek, 1902, herdr. Wageningen/Amsterdam, 1974).

fondsen en was het internationale staatskrediet nog weinig ontwikkeld. Effectenbezitters waren derhalve in hoofdzaak houders van Nederlandse staatspapieren⁵. Bok leefde in een tijd waarin de beleggingen in particuliere en buitenlandse fondsen een enorme ontwikkeling vertoonden⁶. Onder de indruk hiervan, gaf hij wellicht een overdreven voorstelling van de verhoudingen aan het begin van de eeuw!

Over de omvang van de buitenlandse obligaties ontbreekt eenstemmigheid. De waarde van de beleggingen in vreemde staatsleningen eind achttiende, begin negentiende eeuw staat nog niet vast⁷. De navolgende gegevens beperken zich tot de uitkomsten van de meest recente onderzoeken. De belangstelling voor buitenlandse beleggingen was in de tweede helft van de achttiende eeuw snel toegenomen⁸. Zodoende beliepen omstreeks 1795 zowel de binnenlandse staatsschuld als de deelneming in buitenlandse leningen 700 à 800 miljoen gulden⁹. Na 1795 breidde de staatsschuld zich onder meer door de uitschrijving van gedwongen leningen enorm uit¹⁰. In 1814 bedroeg deze al meer dan 1,7 miljard gulden¹¹. Hiervan was één derde rentedragende 'Werkelijke Schuld'¹². De beleggingen in buitenlandse staatsobligaties konden zich in de Franse tijd hoogstens handhaven, zo ze al niet afnamen. Verscheidene buitenlandse regeringen hadden niet meer aan hun verplichtingen kunnen voldoen en de leningen geheel of gedeeltelijk geannuleerd. Bovendien verkochten heel wat renteniers hun buitenlandse effecten, een onbekend deel daarvan ook buiten de landsgrenzen. Verarming en vele buitengewone heffingen waren hieraan debet¹³.

Onder het bewind van koning Willem I bleef de kapitaalbehoefte van de staat groot

5 Bok, *Belastingen*, in het bijzonder 36-37.

6 Veelzeggend is het volgende citaat: '... nu de ontzaglijke ontwikkeling van het Staatskrediet, nu de reusachtige uitbreiding van het spoorwegwezen, nu de toeneming van industriële- en credietinstellingen zulk een ruime gelegenheid bieden tot belegging in effecten van kapitalen, van overgespaarde inkomsten, die vroeger in landbezit gestoken of in baar geld bewaard werden', Bok, *Belastingen*, 2.

7 Een overzicht van de verschillende visies geeft J. M. F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* ('s-Gravenhage, 1988) 222-223.

8 In 1763 beliepen deze nog maar 200 miljoen. J. C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740-1815* (Cambridge, 1980) 15.

9 Riley, *International*, 16, 84, 243 en 279, noot 31. M. G. Buist, 'Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844', in: *AGN*, X (Bussum, 1981) 289-323, in het bijzonder 290, 296 en 478, noot 12.

10 'Whereas the long-run trend to 1793 had been an increasing conversion of assets from other sectors into foreign loans, the wartime trend was a conversion of all types of assets toward domestic borrowing and taxation', aldus Riley, *International*, 195-196.

11 Buist, 'Geld, bankwezen', 304-305. R. T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979) 45-46.

12 Na de inlijving bij Frankrijk schreef Napoleon een tiërcering van de enorme Nederlandse staatsschuld voor. Hij bracht de rentebetaling op de staatsschuld — niet de schuld — terug tot een derde. Koning Willem I draaide deze maatregel na 1813 slechts in beperkte mate terug. In 1814 werd alle uitstaande staatsschuld, waarvan de rente uiteenliep van 1 1/4% tot 7%, geconverteerd tot schuld van één rentetype, namelijk 2,5%. Slechts 1/3 deel, de zogenaamde 'Werkelijke Schuld', werd rentedragend. Het resterende 2/3 gedeelte, de zogenaamde 'Uitgestelde Schuld', gaf geen rente, maar werd beetje bij beetje omgezet in 'Werkelijke Schuld'.

13 Buist, 'Geld, bankwezen', 296; Fritschy, *De patriotten*, 223 en Riley, *International*, 243.

en nam de staatsschuld verder in omvang toe. Deze bedroeg in 1822 bijna 1,9 miljard gulden¹⁴. De buitenlandse beleggingen van Nederlanders in het midden van de jaren twintig begrootte P. W. Klein op bijna één miljard gulden¹⁵. Daarnaast bestaan voor eind jaren twintig twee wel heel verschillende schattingen van tijdgenoten. De samensteller van een regeringsrapport uit begin 1829 taxeerde de deelneming in leningen van andere landen op 640 miljoen gulden. De raming van de directeur van de Algemene Maatschappij te Brussel O. J. A. Repelaer van Driel pakte enkele maanden later met 1,6 miljard liefst één miljard gulden hoger uit¹⁶. De laatste schatting, die bijna een verdrievoudiging van de buitenlandse staatsleningen tussen 1815 en 1829 veronderstelt, is onwaarschijnlijk hoog. Gezien het aangetaste vertrouwen van de beleggers in de Franse tijd, zal de aanvankelijke belangstelling niet zo groot zijn geweest. Bovendien trachtte koning Willem I de kapitaalexport met wettelijke regelingen te beperken. Zo was tussen 1816 en 1824 voor buitenlandse emissies zijn toestemming nodig. 'Aan 's konings consent waren zoveel bezwarende omstandigheden verbonden, dat het buitenland de Nederlandse kapitaalmarkt bleef mijden', aldus Brugmans¹⁷. Dat Nederlandse renteniers toentertijd een kapitaal van liefst 3,5 miljard gulden ter beschikking hadden om in binnenlandse (1,9) en buitenlandse effecten (1,6) te investeren, is trouwens betwifelbaar. Veeleer is aannemelijk dat in de jaren twintig de Nederlandse staatsschuld twee en mogelijk zelfs drie keer zo groot was als de investeringen in buitenlandse staatsleningen.

Hoewel Bok het belang van de buitenlandse obligaties onderschat, is zijn veronderstelling, dat anno 1821 de Nederlandse staatsschuld het belangrijkste investeringsobject van obligatiehouders was, ontegenzeggelijk juist. De meeste effectenbezitters bezaten Nederlandse staatspapieren. In vreemde leningen belegden daarentegen alleen de allerrijksten, volgens Klein hoogstens vijf procent van het beleggende publiek in de achttiende eeuw. Tussen 1795 en 1813 zagen verschillende renteniers zich genoodzaakt hun buitenlandse effecten te verkopen. Dit leidde niet tot een bezitsspreiding maar veeleer tot een verdere concentratie van deze waardepapieren¹⁸. De binnenlandse staatsobligaties waren daarentegen, vooral na de gedwongen leningen uit de Franse tijd, over relatief veel vermogensbezitters verspreid.

De overheid was de houders van Nederlandse staatspapieren en daarmee het merendeel van de effectenbezitters zeer verplicht, te meer omdat deze beleggers nog maar kort daarvoor zwaar waren getroffen door de tiërcering. Bovendien waren deze vermogensbezitters in tegenstelling tot grondeigenaars zeer mobiel en niet gebonden

14 Buist, 'Geld, bankwezen', 305-306 en Griffiths, *Industrial*, 45-46.

15 P. W. Klein, 'Kapitaal en stagnatie tijdens het Hollandse vroeg-kapitalisme', in: P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* (Den Haag, 1977) I, 166-184, in het bijzonder 179.

16 H. T. Colenbrander, ed., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795-1840*, IX (Den Haag, 1917) 474,913. Geciteerd bij M. G. Buist, *At Spes Non Fracta, Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag, 1974)554, noot 1.

17 I. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* (Den Haag, 1983) 175.

18 Klein, 'Kapitaal', 178 en Fritschy, *Patriotten*, 223.

aan Nederland. Een belasting op rente zou een uittocht van effectenbezitters kunnen veroorzaken, zo meenden de tijdgenoten¹⁹. Slechts voor bijzondere gevallen, bij voorbeeld tijdens een oorlogssituatie, mocht het in staatsschuldbrieven belegde vermogen van renteniers worden aangesproken²⁰. De negentiende-eeuwse overheid voorzag dan ook in belastingvrijdom voor effectenbezitters. Deze bevoorrechtiging bestond ook al onder het bewind van de Bataafse patriotten die obligatiehouders en in het bijzonder makelaars in effecten zagen als een verfoeilijke klasse van onproductieve rijkaards zonder vaderlandse deugden²¹. Alleen het gewest Holland kende in de achttiende eeuw een belasting op effecten, weliswaar enkel op binnenlandse obligaties. Deze heffing drukte echter allesbehalve zwaar op de obligatiehouders²².

SUCCESSIE- EN OVERGANGSRECHTEN

De Nederlandse overheid ging met ingang van 1 januari 1818 onder de naam van 'regt van successie' een belasting op nalatenschappen heffen. Overigens belastte ze lang niet alle erfenissen. Zo bleven gedurende de hele negentiende eeuw de nalatenschappen onbelast die de staat verkreeg of waarvan het zuivere saldo niet meer dan 300 gulden beliep. Boedels die in de rechte lijn werden geërfd of waarbij echtgenoten die kinderen nalieten van elkaar erfden, waren aanvankelijk eveneens vrijgesteld van successierecht. De successiewet van 9 juni 1878 bracht hierin verandering. De wetgever maakte alleen nog een uitzondering voor de nakomeling of ouder die, na aftrek van de lasten, niet meer dan 1.000 gulden erfde. Opvallend is dat de overheid bij de regeling van vrijstellingen op twee gedachten hinkte. Bij boedels die in de rechte nederdalende linie werden geërfd of waarbij echtgenoten die kinderen nalieten erfden, kon hetgeen een erfgenaam kreeg, met andere woorden een deel van de nalatenschap, onbelast blijven. In alle andere gevallen kwamen hiervoor alleen hele erfenissen, namelijk de boedels met een saldo van hoogstens 300 gulden, in aanmerking. Alle erfenissen moesten worden aangegeven, ook al was de nalatenschap of de erfgenaam vrijgesteld van successierecht. In de aangifte, 'memorie van successie' geheten, werden de diverse bestanddelen van de boedel gespecificeerd; bij onbelaste nalatenschappen overigens veelal alleen de onroerende bezittingen.

Behalve successierechten waren erfgenamen in verschillende gevallen overgangsrechten verschuldigd. Sinds 1817 onderwierp de wetgever onroerend goed gelegen in Nederland, maar nagelaten door iemand die geen ingezetene was van het rijk aan het recht van overgang²³. Over effecten moesten erfgenamen sinds 1859 overgangsrech-

19 Fritschy, *Patriotten*, onder andere 81, 124 en 130.

20 Bok, *Belastingen*, in het bijzonder 36-37.

21 Fritschy, *Patriotten*, onder andere 72, 151, 160, 197, 230.

22 Fritschy, *Patriotten*, 134. Zie hierover ook de bespreking van Fritschy's boek door M. Prak, *TvSG*, XV (1989) 417-419, met name 418 en de repliek van Fritschy, *TvSG*, XVI (1990) 86-88.

23 De politicus en econoom Treub stelde onomwonden dat deze regeling in het leven was geroepen om het grondbezit van vreemdelingen tegen te gaan. M. W. F. Treub, *Ontwikkeling en verband van de Rijks-, Provinciale- en Gemeentebelastingen in Nederland* (Leiden, 1885) 340.

ten betalen. De rechte lijn en echtgenoten die kinderen nalieten, waren, evenals bij het successierecht, tot 1878 vrijgesteld. Met ingang van 1886 werden ook rentegevende schuldvorderingen aangeslagen. In afwijking van het successierecht werden door het overgangsrecht ook de effecten en rentegevende schuldvorderingen belast die deel uitmaakten van erfenissen met een saldo kleiner dan 300 gulden of van erfdelen met een saldo van ten hoogste 1.000 gulden indien nakomelingen c. q. echtgenoten erfden.

De omvang en structuur van vermogens zoals die uit met successierechten belaste nalatenschappen naar voren komen, zijn niet zonder meer representatief voor de werkelijke fortuinssituatie van de hele bevolking. De familieleden van zeer veel overledenen kregen immers nooit te maken met deze belasting, om de eenvoudige reden dat er weinig of niets te erven viel. Deze grote groep van praktisch bezitlozen onder de bevolking komt niet voor in de statistieken. Welgestelde ouders vóór 1878 evenmin.

Verder wees B. de Vries erop dat de overledenen, die gemiddeld ouder waren dan de levenden, vaak hadden gerenteneerd en in grotere mate dan hun jongere tijdgenoten een voorkeur vertoonden voor veilige en solide beleggingen. Nalatenschappen laten met andere woorden een conservatief beleggingsgedrag zien. Voor zover de overledenen niet tijdens hun leven door schenkingen of afstoting van zakelijke belangen hun vermogen hadden verminderd, is ook aannemelijk, dat de nagelaten vermogens relatief omvangrijk waren. Immers, hoe ouder iemand was, des te groter de kans dat zijn vermogen was gegroeid²⁴.

Zoals in elke beschouwing over belastingen, zo moet ook hier worden gewaarschuwd voor vertekening van het beeld door fiscale fraude. Lang niet altijd zal de erfenisaan-gifte een getrouwe weergave van het nagelaten vermogen zijn geweest. De wetgever had gezorgd voor regelingen waarin de wijze van vervolging van fraudeurs en de opgelegde boetes waren uitgewerkt. Maar het effect daarvan bepaalden toch in hoge mate de controlemogelijkheden. Aan de hand van kadastrale gegevens was bedrog met het onroerend deel van de erfenis betrekkelijk eenvoudig op te sporen. Het roerende gedeelte van de nagelaten boedel gaf wat de controle betreft de grootste problemen en was derhalve het meest fraudegevoelig²⁵. Hoewel belastingambtenaren wetenschap hadden van de inhoud van betrouwbare notariële stukken, zoals huwelijkscontracten en testamenten, en bij enig vermoeden van bedrog konden nagaan of er boedelbeschrijvingen waren opgemaakt, was het aandeel van effecten en ander roerend goed in werkelijkheid waarschijnlijk groter dan uit de successiestatistieken blijkt.

De belastingambtenaren van de dienst registratie en domeinen hielden zich bezig met het successierecht. Deze dienst was in een zestal kringen of directies verdeeld. De directie Den Haag omvatte de provincie Zuid-Holland; Amsterdam, Noord-Holland en Utrecht; Leeuwarden, Friesland en Groningen, alsmede Drenthe; Arnhem, Over-

24 B. de Vries, 'Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855-1875', *AAG Bijdragen*, XII (1986) 199-216, in het bijzonder 201-202.

25 Vergelijk met H. Balthazar, 'Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw). Een kritische status questionis', *TvG*, LXXXIV (1971) 329-349, voornamelijk 338-339.

ijssel en Gelderland; Middelburg, Zeeland en west Noord-Brabant tot en met Breda en onder de directie Maastricht ressorteerden behalve Limburg de rest van Noord-Brabant²⁶.

NIET-GEREGISTREERDE, VRIJGESTELDE EN BELASTE NALATENSCHAPPEN

De sociaal-economische positie van de bevolking in de verscheidene belastingterritoria was allesbehalve vergelijkbaar. Zo verschilde van directie tot directie het aandeel van de sterfgevallen waarvoor een memorie van successie werd opgemaakt. De kerens dat dit uiteindelijk tot heffing van successierechten leidde, liep eveneens sterk uiteen.

Tabel A

Sterfgevallen en in de successiestatistieken opgenomen nalatenschappen, gemiddelden over 1890/1893/1895

	sterfgevallen zonder geregistreerde nalatenschap als percentage van:		procentuele verdeling van de aangegeven nalatenschappen in:		n =
	alle sterf- gevallen ²⁷	sterfgevallen van 20 jaar en ouder	geheel vrijgestelde	belaste	(1890+ 1893+ 1895)
Den Haag	77	67	43	57	9.505
Amsterdam	73	64	46	54	11.724
Leeuwarden	71	61	52	48	9.079
Arnhem	61	47	65	35	14.595
Middelburg			57	43	5.618
)	57	45			
Maastricht			67	33	12.502
Nederland	68	57	56	44	63.023

Niet geheel duidelijk is of de negentiende-eeuwse statistici de erfenissen met een saldo van 300 gulden en minder in beschouwing namen en tot de geheel vrijgestelde boedels

26 De provincie Noord-Brabant was als volgt opgedeeld. De kringen van de kantoren der registratie en domeinen te Bergen op Zoom, Breda, Oosterhout, Oudenbosch, Werkendam en Zevenbergen vielen onder de directie Middelburg. Van de directie Maastricht maakten deel uit het territoir van de kantoren te Boxmeer, Eindhoven, Grave, Helmond, 's-Hertogenbosch, St. Oedenrode, Oirschot, Oss, Tilburg en Waalwijk.

27 Alle sterfgevallen exclusief de levenloos aangegevenen en de kinderen beneden één jaar.

rekenden. Waarschijnlijk niet²⁸. G. M. Boissevain, een tijdgenoot van de samenstellers van de tabellen ging in ieder geval ervan uit, dat het bij de geheel vrijgestelde boedels enkel en alleen de nalatenschappen boven 300 gulden betrof²⁹.

Het percentage sterfgevallen waarvan geen nalatenschap werd geregistreerd, geeft een indicatie van het getal der onvermogenen en minvermogenen. Tot de minvermogenen zijn gerekend de overledenen wier nalatenschap hoogstens 300 gulden bedroeg. In de meest geürbaniseerde gewesten overleden relatief veel mensen die geen of nauwelijks enig bezit nalieten. Hierin weerspiegelde zich de omvang van het verpauperde proletariaat in de steden. In Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant of Limburg was de situatie in de steden gewoonlijk niet beter, maar de plattelandsbevolking nam hier een veel groter aandeel in. De lagere klassen op het platteland onderscheidden zich in armoede waarschijnlijk niet eens zo zeer van die in de stad, maar bezaten wel vaker een klein lapje grond of een eigen huisje. Niet voor niets werden in de plattelandsprovincies relatief veel inwoners aangeslagen in de grondbelasting. Het deel van de bevolking dat voor het bezit van onroerend goed werd aangeslagen, beliep in 1880:

Zuid-Holland	7,7%	Zeeland	14,1%	Noord-Brabant	21,4%
Noord-Holland	9,1%	Friesland	14,6%	Drenthe	23,0%
Utrecht	9,6%	Gelderland	16,1%	Limburg	31,3%
Groningen	14,0%	Overijssel	18,9%	Nederland	14,5% ³⁰

Hoewel het nagelaten huisje of stukje grond een geringe waarde vertegenwoordigde, moesten de erfgenamen aangifte doen van de nalatenschap na het overlijden van de eigenaar. Uit het hoge percentage geheel vrijgestelde nalatenschappen in de plattelandsgewesten blijkt hoe gering de waarde van veel van deze boedels in de regel was. Hierbij betrof het tenslotte erfenissen in waarde oplopend van 300 tot ten hoogste enige duizenden gulden afhankelijk van het aantal kinderen³¹.

28 Tot 1888 vermeldden de samenstellers van de statistieken expliciet dat de tabel waarin opgave werd gedaan van de hoeveelheid geheel plus gedeeltelijk vrijgestelde erfenissen (tabel K in de *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen*) alleen betrekking had op de nalatenschappen met een zuiver saldo boven 300 gulden. Vervolgens werd een aparte statistiek samengesteld voor de geheel vrijgestelde nalatenschappen (tabel I respectievelijk K van de *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen*), echter zonder expliciete vermelding of de erfenissen met een saldo van 300 gulden en minder hierin waren begrepen. Zouden de statistici nalaten een wijziging van hun beleid in deze aan te geven?

29 G. M. Boissevain, 'Het particulier vermogen in Nederland', *De Economist*, XL (1891) 643-662, in het bijzonder 656 en staten C en D, 660-661.

30 Bos, 'Belastingstatistieken', vooral tabellen IV en V en Bijlage II.

31 In het geval van een erfenis meteen zuiver saldo van bij voorbeeld 3.100 gulden moesten er ten minste vier kinderen erven, wilde er sprake zijn van een geheel vrijgestelde nalatenschap. Waren er drie kinderen die ieder 1.033 gulden kregen, of van wie er één op grond van een testamentaire beschikking 1.500 gulden erfde, dan werd er successierecht geheven: in het eerste geval over alle drie de erfdelen, in het tweede geval alleen over het erfdeel van 1.500 gulden. Van een geheel vrijgestelde nalatenschap was echter ook in het laatste geval geen sprake. Het gemiddeld actief van de geheel vrijgestelde nalatenschappen schommelde in de verscheidene directies tussen 700 en 1.000 gulden.

OMVANG VAN NAGELATEN VERMOGENS

Tabel B

De gemiddelde waarde van het actief van de belaste nalatenschappen (in guldens)³²

	Den Haag	Amster- dam	Leeu- warden	Arnhem	Middel- burg	Maas- tricht	Nederland
1877	25.770	18.148	14.944	14.084	9.447	7.972	15.727
1884/1885	47.895	40.667	21.609	21.883	18.491	11.489	29.396
1890/1891	46.771	43.956	26.347	22.488	21.170	10.833	30.577
1893/1895	42.308	45.209	22.102	24.932	21.608	12.000	30.405
1900/1902	44.851	50.172	21.546	25.256	21.558	14.043	31.717

De cijfers van tabel B zijn niet zonder meer vergelijkbaar voor de verschillende tijdvakken. De gemiddelden voor 1877 hebben slechts betrekking op de nalatenschappen in de zijlinie of waarbij geen familieleden erfdien. En de samenstellers van de statistieken over de jaren 1878-1888 scheidden het recht van successie en het recht van overgang onvoldoende. De activa vermeld in de statistieken uit dit tijdvak bevatten behalve de waarde van met successierechten belaste boedels ook de waarde van effecten dan wel rentegevende schuldvorderingen uit erfenissen die voor het successierecht waren vrijgesteld³³. De hoeveelheid belaste erfenissen heeft echter enkel betrekking op de nalatenschappen aangeslagen voor het successierecht. Er moet dus rekening worden gehouden met een ietwat te hoog uitgevallen gemiddeld actief voor de jaren 1884-1885, vooral in de belastingdirecties waar in de negentiende eeuw relatief veel belangstelling bestond voor beleggingen in effecten. In 1888 en volgende jaren zijn de erfenissen waarvan het recht van successie was betaald en die, die alléén aan het overgangsrecht waren onderworpen, in afzonderlijke tabellen opgenomen. Daardoor kan voor 1890/1891 en volgende jaren zonder meer het gemiddeld actief worden berekend.

De gemiddelde waarde van het actief van nalatenschappen vererfd in de zijlinie was heel wat lager dan die van boedels overgegaan in de directe linie. Dit verschil is gemakkelijk te verklaren. Bij de nalatenschappen in de rechte lijn betrof het hoofdzakelijk erfenissen van volwassenen, terwijl van de collaterale nalatenschappen ook

32 Sinds 1854 berekenden de samenstellers van de successiestatistiek de totale waarde van de belaste boedels; vóór 1877 ontbreekt echter een overzicht van de hoeveelheid belaste nalatenschappen. Zodoende is 1877 het eerste jaar waarvoor het gemiddeld actief kan worden berekend.

33 Verrijn Stuart veronderstelde dat het niet dikwijls voorkwam dat tot boedels, die van successierecht waren vrijgesteld, roerende bestanddelen behoorden waarvoor recht van overgang was verschuldigd. Voor de vastgestelde waarde van nalatenschappen en op de onderlinge verhoudingen van de verschillende bestanddelen waren zulke erfenissen van gering belang. Boissevain trachtte toch rekening te houden met de invloed van de enkel in het overgangsrecht aangeslagen nalatenschappen. Vergelijk Boissevain, 'Het particulier vermogen', 643-644, 658-659 met Verrijn Stuart, 'Maatschappelijk vermogen', 279-280.

talrijke boedels van overleden kinderen deel uitmaakten. Mogelijk licht een voorbeeld de gevolgen hiervan het beste toe. Een ouder overleed en liet aan vijf kinderen 30.000 gulden na; stierf kort daarop een van de kinderen, dan konden de vier resterende kinderen nog eens 6.000 gulden verdelen. Bij de nalatenschappen in de rechte nederdalende linie werd de erfenis van 30.000 gulden bijgeschreven, bij die in de zijlinie de erfenis van 6.000 gulden. In de negentiende eeuw met grote gezinnen en een hoge kindersterfte deden zulke gevallen zich vaak voor.

In Holland en Utrecht kwamen niet alleen minder geregistreerde nalatenschappen voor vrij stelling in aanmerking, maar waren de aangeslagen boedels doorgaans ook het omvangrijkst. De erfenissen die belast werden onder de directie Maastricht, het belastinggebied met het hoogste percentage vrijstellingen, kenden daarentegen de allerlaagste gemiddelde waarde³⁴. Een rangschikking van de belaste nalatenschappen naar de grootte van het zuivere saldo laat zien hoe vooral in de directie Maastricht de laag gewaardeerde boedels waren oververtegenwoordigd.

Tabel C

Belaste nalatenschappen gerangschikt naar de grootte van het zuivere saldo, gemiddelde percenten (cumulatief) over 1890/1891

	300- 999	1.000- 1.999	2.000- 4.999	5.000- 9.999	10.000- 99.999	100.000- 499.999	500.000- 1890+1891	n=
Den Haag	10,2	18,6	36,1	54,5	93,2	98,9	100,0	3.736
Amsterdam	11,2	21,1	39,2	57,2	94,0	99,0	100,0	4.444
Leeuwarden	12,5	23,2	42,4	61,8	96,6	99,6	100,0	3.231
Arnhem	16,7	29,8	52,3	70,2	96,1	99,6	100,0	3.595
Middelburg	15,2	27,2	47,9	66,1	97,0	99,9	100,0	1.732
Maastricht	23,4	42,5	66,4	82,3	98,6	99,9	100,0	3.088
Nederland	14,5	26,5	46,6	64,6	95,7	99,5	100,1	19.826

34 Dit komt overeen met de uitkomsten van de vermogensbelasting. Van Dijk kenmerkte de gewestelijke vermogensverhoudingen omstreeks de eeuwwisseling als volgt: 'If one were to consider the geographical distribution of wealth in the Netherlands in 1900, the following would be its most striking characteristics ... 2. The province with the fewest wealth-holders were Drente and Limburg. It is true that this picture is slightly different if one considers the size of the average fortune. But again the province of Utrecht heads the list, and again Drente and Limburg are at the bottom'. H. van Dijk, 'Wealth and Property in the Netherlands in Modern Times', *Mededelingen Centrum voor maatschappijgeschiedenis*, VIII (Rotterdam, 1980) 1-28, met name 4.

Een verdeling van de nalatenschappen in 1884/1885 en 1900/1902 wijkt nauwelijks af van bovenstaande rangschikking³⁵. Grote vermogens waren zeldzaam. Op iedere 100.000 inwoners belaste de fiscus jaarlijks nog geen tien erfenissen met een saldo van 100.000 gulden en meer. De imposante fortuinen concentreerden zich in het westen. Ingezetenen van Holland en Utrecht lieten bijna twee derde van alle grote erfenissen in Nederland na. Deze provincies telden per 100.000 inwoners ongeveer dertien memories van successie met een batig slot van 100.000 gulden en meer; de drie noordelijke provincies circa zeven stuks; Overijssel en Gelderland gemiddeld 8,5 en Zeeland, Noord-Brabant te zamen met Limburg nog geen vijf.

VERMOGENSSTRUCTUREN

Mogelijk wijst de samenstelling van nalatenschappen eveneens op belangrijke regionale verschillen. De belangstelling voor bij voorbeeld waardepapieren is van allerlei factoren afhankelijk. De omvang van het vermogen en de gewenste risicospreiding, maar ook beroepswerkzaamheden, statusaspecten en tradities spelen hierin een rol. Evenzo de bereikbaarheid van beurzen en effectenmakelaars. Stuk voor stuk factoren waarvan de betekenis kan variëren van streek tot streek.

Hoe taxeerde de fiscus de diverse vermogensbestanddelen? Voor het bepalen van de waarde van onroerend goed gold de 'verkoopwaarde', in feite de geschatte opbrengst bij verkoop op de dag van het overlijden³⁶. Een erfpacht of een grondrente werd geacht een waarde te vertegenwoordigen gelijk aan de afkoopprijs of van om en nabij twintig maal de jaarlijkse opbrengst. Een schuldvordering begrootte de fiscus op de hoogte van de verschuldigde som of een deel daarvan bij insolventie van de debiteur(en). Bij een lijfrente vermenigvuldigde de belastingheffer de jaarlijkse som met een factor afhankelijk van de leeftijd van de persoon op wie zij was gevestigd. Voor de vaststelling van de waarde van effecten werd gebruik gemaakt van de opgaven in de door de overheid uitgegeven prijscourant. Tussen 1824 en 1859 verhoogde de fiscus de waarde van buitenlandse fondsen voor de berekening van het successierecht met vijftig procent³⁷. De overige roerende goederen, zoals schepen en vaartuigen, handels-

35 Verdeling van de nalatenschappen naar de grootte van het saldo (in %):

	300- 999	1.000- 1.999	2.000- 4.999	5.000- 9.999	10.000- 99.999	100.000- 499.999	500.000-
Nederland :							
1884/1885	14,7	26,9	47,2	65,2	95,9	99,6	100,1
1900/1902	14,5	26,0	46,3	64,4	94,9	99,2	99,9

Zie voor een verdeling van de nalatenschappen in heel Nederland in de periode 1879-1886: Verrijn Stuart, 'Maatschappelijk vermogen', 297.

36 Als uitgangspunt voor het vaststellen van de 'verkoopwaarde' hanteerden de belastingambtenaren de belastbare opbrengst of ter vergelijking de eerdere verkoopprijzen van grond en huizen in de buurt. Slechts indien deze beduidend hoger waren dan die in de memorie, vond er schatting door deskundigen plaats.

37 In 1859 werd deze regeling afgeschaft, omdat, aldus Treub, de wetgever had ingezien dat het onredelijk was zulk een dwang uit te oefenen tot het deelnemen in binnenlandse geldleningen. Zie Treub, *Ontwikkeling en verband*, 341.

waren, vee, huisraad en meubilair werden getaxeed op de verkoopwaarde op het moment van overlijden.

De verhoudingen berekend voor het derde kwart van de negentiende eeuw kunnen slechts een deel van de nagelaten fortuinen betreffen. De boedels geërfd in de rechte neerdalende linie of tussen echtgenoten met kinderen bleven vóór 1878 immers buiten beschouwing. Voor het laatste kwart van de negentiende eeuw is het mogelijk de oorspronkelijk vrijgestelde nalatenschappen te vergelijken met de boedels die in de zijlinie vererfden.

Tabel D

Opbouw van vermogens vererfd in de rechte linie en van vermogens vererfd in de zijlinie (in %)

	onroerend goed			schuld- vorde- ringen			binnen- landse fondsen			buiten- landse fondsen			overig roerend goed		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
	directe linie	42	40	34	21	23	17	9	9	11	20	21	22	8	8
indirecte linie	32	31	28	18	19	15	16	16	16	25	25	30	8	8	12

a = gemiddelden 1879-1882; b = 1880-1884; c = 1888-1890

Zo blijkt dat de bestemmingen die ouders aan hun geld gaven, verschilden van de beleggingen die echtgenoten zonder kinderen of ongehuwden kozen. In de collaterale erfenissen namen effecten een belangrijker plaats in dan in de boedels die werden geërfd door nakomelingen of echtgenoten met kinderen³⁸. Vaste goederen daarentegen stonden meer in de gunst van ouders. De erflaters met erfgenamen in de rechte lijn legden ook een grotere belangstelling voor schuldvorderingen aan de dag. In veel gevallen zal het hierbij zijn gegaan om leningen aan kinderen.

Verscheidene auteurs twijfelen er echter niet aan dat een belangrijk deel van de effecten die in de rechte linie overgingen, ontsnapte aan het successierecht. Door fraude of doordat ouders deze nog tijdens hun leven schonken aan of tegen geringe kosten lieten overschrijven op de naam van de kinderen³⁹. In werkelijkheid toonden ouders dus misschien niet zo veel minder interesse voor waardepapieren dan ongehuwden of echtparen zonder kinderen. Uiteraard konden onroerende goederen ook

38 Overigens moet worden aangenomen dat in de periode 1879-1884 in de boedels vererfd in de directe linie de effecten enigszins waren oververtegenwoordigd. Tot 1888 voegden de statistici namelijk bij de waarde van de effecten uit nalatenschappen die waren aangeslagen in het successierecht ook de waarde van effecten die alleen waren belast met overgangsrechten.

39 Voor Van Dijk, Verrijn Stuart en ook Boissevain staat vast dat door schenking of door overschrijving een deel van het roerend vermogen aan de ogen van de fiscus werd onttrokken. Van Dijk, 'Wealth and Property', 19; Verrijn Stuart, 'Maatschappelijk vermogen', 268-269 en G. M. Boissevain, 'De omvang en verdeling van het stoffelijk vermogen in Nederland', *De Economist* (1883) 692-701, met name 695-696.

door overdracht onder de levenden aan het successierecht worden onttrokken, maar deze vorm van legale belastingontduiking zal wat minder vaak zijn voorgekomen wegens de verschuldigde registratie- en hypotheekrechten.

Kortom, de vermogens van ouders weken qua samenstelling wellicht toch niet zo veel af van die van kinderloze echtparen en ongehuwden. Voor het derde kwart van de negentiende eeuw blijkt niet voor niets dat de vermogensstructuur van belaste nalatenschappen — lees: erfenissen in de zijlinie — in de directie Amsterdam in slechts geringe mate afwijkt van de vermogensverdeling die B. de Vries vaststelde op grond van een andere bron, namelijk tweehonderd Amsterdamse boedelinventarissen uit 1855 en 1875⁴⁰:

	Amsterdamse boedelinventarissen	successiememories betreffende erfenissen in de zijlinie
onroerend goed:	18%	21%
vorderingen:	9%	13%
effecten:	59%	55%
overige goederen:	14%	11%

Wat het statistisch materiaal betreft moet echter rekening worden gehouden met aanzienlijke verschillen tussen erfenissen in de zijlinie en die in de rechte lijn⁴¹. Zo zijn waarschijnlijk in de kolommen 1 en 2 van tabel E waardepapieren oververtegenwoordigd, en schuldvorderingen en in het bijzonder onroerende goederen ondervetegenwoordigd; de mate waarin is onduidelijk en afhankelijk van de ontwikkelingen in het derde kwart van de eeuw.

40 De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 204. Het gemiddelde aandeel van de diverse vermogensbestanddelen in de belaste nalatenschappen — aangegeven in de directie Amsterdam — berekend over 1854-1857, 1862, 1867 en 1872.

41 Verrijn Stuart becijferde op grond van statistieken van collaterale erfenissen uit 1854-1857 het gehele maatschappelijke vermogen en de samenstelling daarvan halverwege de jaren vijftig. Zoals B. de Vries al aangaf, hielden Verrijn Stuart en historici, zoals De Jonge, die het werk van deze statisticus als uitgangspunt namen, onvoldoende rekening met verschillen in beleggingsgedrag tussen degenen met en degenen zonder erfgenamen in de rechte lijn. Overigens veronderstelde De Vries dat tot 1859 erfplaters met erfgenamen in de rechte lijn relatief weinig buitenlandse effecten kochten en eerder voor binnenlandse fondsen kozen. Gezien de situatie begin jaren tachtig, moet deze verhouding zich in de jaren zestig en zeventig hebben gewijzigd. Verrijn Stuart, 'Ons maatschappelijk vermogen', 269-274. De Jonge, *Industrialisatie*, 305 en J. A. de Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1844-1873', in: *AGN*, XII (Bussum, 1977) 53-77, vooral 68. De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 210-211.

Tabel E

Actieve bestanddelen van nalatenschappen waarvan het recht van successie was betaald, gemiddelde procentuele verhoudingen

	onroerend goed				schuldvorderingen				binnenlandse	
	1	2	a	b	1	2	a	b	1	2
Den Haag	25	29	26	27	16	15	23	15	28	16
Amsterdam	23	27	27	24	15	12	21	14	34	24
Leeuwarden	54	51	51	44	20	22	25	22	7	6
Arnhem	37	38	40	34	20	14	20	14	19	15
Middelburg	50	42	42	38	18	18	22	17	9	8
Maastricht	59	58	56	49	17	14	21	16	4	6
Nederland	34	36	34	31	17	15	22	16	23	16

1 = gemiddelden 1854-1857 en 1862; 2 = 1875-1878 (exclusief erfenissen directe 1878); a = 1884-1885; b = 1890,1893 en 1895

In de plattelandsprovincies, behoudens Zeeland en west Noord-Brabant, boetten vaste goederen in feite pas in de jaren tachtig als beleggingsobject noemenswaardig aan belang in. Dit hing ongetwijfeld mede samen met een waardevermindering van landerijen die optrad tijdens de agrarische depressie. In de meer geürbaniseerde gewesten verloren de vaste goederen niet of nauwelijks terrein. Amsterdam bij voorbeeld kende sinds het einde van de jaren zestig veel nieuwbouw en prijsstijgingen van gebouwde eigendommen, veroorzaakt door de grotere economische bedrijvigheid, hogere welvaart en bevolkingsaanwas⁴².

ROEREND VERMOGEN: SCHULDVORDERINGEN EN BUITENLANDSE FONDSEN

Het aandeel van de schuldvorderingen in de nagelaten vermogens nam in de tweede helft van de jaren tachtig in alle regio's plotseling met ongeveer één kwart af. Acute waardedaling van zakelijke vorderingen en hypothecaire leningen zijn niet waarschijnlijk. En aan familieleden zal er ook niet opeens minder zijn geleend. Veeleer speelde hierin een wijziging in de belastingtabellen een hoofdrol. Tot 1886 voegden de samenstellers van de successiestatistieken de rentegevende en de renteloze schuldvorderingen samen. Daarna werden tot de rubriek 'schuldvorderingen' alleen nog de rentegevende gerekend; de niet-rentegevende gingen deel uitmaken van de rubriek 'overig roerend goed'.

De effectentrommels rondom 1890 vertoonden qua omvang en inhoud weinig gelijk-

42 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965) 168-169 en B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam, 1986) 155.

fondsen		buitenlandse fondsen				overig roerend goed			
a	b	1	2	a	b	1	2	a	b
16	18	20	32	27	28	11	8	9	12
16	18	17	27	30	33	11	9	7	11
4	6	6	11	12	16	13	10	9	13
9	13	14	25	23	27	11	9	8	12
7	8	8	20	19	24	15	13	10	13
4	7	5	11	10	13	16	12	10	15
12	15	14	24	24	27	12	9	8	12

kenis meer met de portefeuilles uit het begin van de eeuw. De investeringen in buitenlandse effecten maakten eind negentiende eeuw een essentieel deel uit van de nagelaten vermogens en hadden de binnenlandse fondsen overvleugeld. Koersstijgingen zijn hierbij waarschijnlijk slechts van ondergeschikt belang geweest⁴³. De kapitaalvraag van de Nederlandse staat was in het derde kwart van de negentiende eeuw lang niet meer zo groot als voorheen. Zo ontstond een relatieve kapitaalovervloed. Het beschikbare kapitaal werd belegd in buitenlandse obligaties⁴⁴. Vermogensbezitters toonden nog weinig belangstelling voor effecten van Nederlandse ondernemingen. Gezien de bescheiden ontwikkeling van het vaderlandse bedrijfsleven toentertijd, waren de mogelijkheden voor beleggingen in Nederlandse ondernemingen ook uitermate gering⁴⁵. De overheid vergemakkelijkte bovendien het beleggen in vreemde waardepapieren⁴⁶. Daardoor konden de investeringen in buitenlandse effecten, die

43 Voor het derde kwart van de negentiende eeuw stelde B. de Vries vast dat koersfluctuaties geen rol van betekenis speelden. De belangrijke fondsen hadden een erg stabiele koers. De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 206.

44 De Jonge, *Industrialisatie*, 300. K. D. Bosch kenschetst de Nederlandse belegger als volgt: 'Een nuchter-zakelijke beoordeling van belegging, het vrijwel ontbreken van nationale of politieke voorkeur, het beschouwen van kapitaal als 'internationaal handelsartikel' zonder meer, een beleggingservaring van eeuwen, behoorlijk onderwijs en talenkennis — al deze factoren te zamen maken, dat de Nederlander in principe de gehele wereld als zijn potentieel beleggingsveld ziet. Hij behoeft betrekkelijk weinig hinderpalen te overwinnen om tot aankoop van buitenlandse effecten over te gaan'. K. D. Bosch, *Nederlandse beleggingen in de Verenigde Staten* (Amsterdam/Brussel, 1948) 12.

45 Veel ondernemingen waren nog familiebedrijven. Zij maakten bij voorkeur gebruik van interne financiering.

46 De overheid verlaagde niet alleen het successierecht (1859) maar ook het zegelrecht op buitenlandse effecten (1856). Bovendien stond ze sinds 1852 toe dat buitenlandse overheidsobligaties werden gebruikt als onderpand voor leningen. De Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1844-1873', 68.

enkele decennia een geringe groei hadden vertoond, na 1850 zeer snel toenemen, ook in de landelijke gebieden⁴⁷.

Aanvankelijk waren Nederlandse vermogensbezitters wat het buitenland betreft nog altijd vrijwel alleen geïnteresseerd in staatspapieren⁴⁸. Maar gaandeweg wijzigde zich de samenstelling van de kapitaalstroom naar het buitenland. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd vanjaar tot jaar meer kapitaal belegd in particuliere fondsen buiten Nederland, met name in spoorwegwaarden⁴⁹. Aldus kon alleen al tussen 1865 en 1875 het aantal aan de Amsterdamse beurs genoteerde buitenlandse fondsen verdubbelen⁵⁰. De groei van de vreemde obligaties en aandelen hield aan. Rondom 1880 was hierin circa twintig procent van het nationale vermogen belegd; al twee maal zoveel als in Nederlandse staatsobligaties⁵¹. De ontwikkeling van de buitenlandse waardepapieren verleidde Venijn Stuart in 1888 tot de vaststelling: 'Mij dunkt, het buitenland heeft geen reden tot klagen over onze kapitalisten'⁵². Ook in de decennia daaropvolgend breidden Nederlandse vermogensbezitters hun beleggingen buiten de landsgrenzen uit. In 1913 werden de vreemde waardepapieren geschat op drie miljard gulden. Hierbij ging het trouwens nog steeds om ongeveer twintig procent van het nationale vermogen⁵³. Aan het eind van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw kenden de buitenlandse effecten en de Nederlandse overheidsfondsen namelijk voor het eerst sinds vele decennia eendere groeivoeten.

Eind negentiende eeuw maakten vreemde waardepapieren gemiddeld ongeveer één kwart uit van de becijferde activa van erfenissen; in de regio Amsterdam, gedomineerd door een Europees financieel centrum, zelfs één derde. In de agrarische belastingregio's Arnhem en Middelburg bestond nagenoeg evenveel belangstelling voor buitenlandse fondsen als in het geurbaniseerde ressort Den Haag. De opkomst van de internationaal georiënteerde Twentse textielindustrie en de ontwikkeling van de periferie van Arnhem tot vestigingsplaats van rijke families, verklaren wellicht de

47 In de jaren dertig en veertig waren de buitenlandse beleggingen nauwelijks toegenomen. Klein, 'Kapitaal', 179. Wieringa hierover: 'Voorlopig bleef de overheid veel kapitaal vragen, maar na het midden der eeuw, toen de rijksfinanciën in een niet meer zo deplorabele toestand verkeerden, begonnen de buitenlandse beleggingen weer snel toe te nemen'. W. J. Wieringa, 'Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw', in: P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* (Den Haag, 1977) 32-51, in het bijzonder 47.

48 Vooral Oostenrijkse en Russische staatsfondsen. Brugmans, *Paardenkracht*, 262 en De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 206-207.

49 J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, 1976)306; De Jonge, 'Het economisch leven 1844-1873', 68 en Brugmans, *Paardenkracht*, 269 en 400. Nederlandse vermogensbezitters waren uit op speculatiewinst op korte termijn. Buitenlandse spoorwegeffecten leken hiervoor eerder in aanmerking te komen dan de meeste binnenlandse spoorwegwaarden. Zie hiervoor: W. van den Broeke, *Financiën en financiers van de Nederlandse spoorwegen 1837-1890* (Zwolle, 1985) onder andere 160, en Bosch, *Nederlandse beleggingen*, onder andere 18-19.

50 De hoeveelheid genoteerde fondsen steeg van 89 tot 188. Brugmans, *Paardenkracht*, 400.

51 De Jonge, *Industrialisatie*, 306.

52 Verrijn Stuart, 'Ons maatschappelijk vermogen', 289.

53 De Jonge, *Industrialisatie*, 306 en J. A. de Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1895-1914', in: *AGN*, XIII (Bussum, 1978) 249-285, voornamelijk 272-273.

sterke toename van buitenlandse fondsen in Gelderland en Overijssel⁵⁴. Naar het gedrag van beleggers in Zeeland en Noord-Brabant moet nader onderzoek geschieden. Voor een volwaardige analyse ontbreken nu eenmaal nog te veel gegevens over de ontwikkeling van de welstand en bezitsverhoudingen in de afzonderlijke regio's.

ROEREND VERMOGEN: BINNENLANDSE FONDSEN

De beleggingen in Nederlandse staatspapieren waren omstreeks 1820 nog twee keer zo groot als de investeringen in buitenlandse fondsen. Na 1850 werden binnenlandse staatsobligaties niet alleen overvleugeld door vreemde waardepapieren, maar wijzigde zich ook de samenstelling van de binnenlandse beleggingsstroom.

Dank zij maatregelen ter sanering van de staatsschuld halverwege de jaren veertig⁵⁵, de Indische baten en de agrarische bloeiperiode na 1850 behoeft de overheid geen leningen uit te schrijven in het derde kwart van de eeuw. Op de staatsschuld werd zelfs afgelost⁵⁶. De verminderde kapitaalbehoefte van de overheid te zamen met de geringe mogelijkheden en/of belangstelling voor beleggingen in binnenlandse particuliere fondsen verklaren de daling van het aandeel van de binnenlandse waardepapieren in de nagelaten vermogens.

De overheidsschuld steeg na 1875 weer, zij het nog zeer gering. Pas na 1890 nam de schuld snel toe. Voornamelijk doordat gemeenten toen steeds vaker een beroep op de kapitaalmarkt deden. De kapitaalbehoefte van de rijksoverheid bleef hierbij achter⁵⁷. Al met al nam tussen 1850 en 1914 de gezamenlijke schuld van de rijksoverheid en de lagere publiekrechtelijke lichamen met nauwelijks dertig procent toe. De Jonge concludeerde:

Gezien deze relatief trage toeneming van de kapitaalvraag van de overheid, is het niet

54 N. Bos en R. de Peuter, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor elite-onderzoek (1850-1892)', *TvSG*, XIV (1988) 412-440, met name 420-422.

55 Aan het begin van de jaren veertig dreigde een bankroet van de staat. De nationale schuld was opgelopen tot 2,25 miljard gulden, waarvan 140 miljoen gulden voor rekening van de overzeese bezittingen. In 1841 werd de 'Uitgestelde Schuld', die toen nog ongeveer 900 miljoen gulden beliep, geliquideerd. Elke duizend gulden nominaal werd tegen een koers van 6,8% omgezet in 68 gulden 'Werkelijke Schuld'. Door deze gedwongen conversie namen de inschrijvingen op het 2,5% grootboek toe met ruim 71 miljoen tot 1,2 miljard gulden. Nu moest de 'Werkelijke Schuld' nog worden verminderd: voor de rentebetaling diende de overheid bijna de helft van de uitgaven op de begroting te reserveren. Minister Van Hall slaagde hierin onder meer met de opbrengst van een in 1844 uitgeschreven laagrentende 'vrijwillige' lening, groot 127 miljoen gulden.

56 Tussen 1850 en 1872 daalde de staatsschuld van 1230 tot 941 miljoen gulden. Brugmans, *Paardenkracht*, 270. In de Amsterdamse boedelinventarissen die De Vries heeft onderzocht, daalde tussen 1855 en 1875 het aandeel van de binnenlandse staatsobligaties met bijna één kwart. De beleggingen in buitenlandse staatsleningen waren omstreeks 1875 opgerukt naar de eerste plaats. De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 207.

57 De Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1873-1895', 39 en De Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1895-1914', 253, 282.

bevreemdend, dat de betekenis van de overheidsfondsen als bestanddeel van het tegelijkertijd sterk vergrote nationale vermogen is gedaald⁵⁸.

Tabel F

Waarde van de verschillende binnenlandse fondsen, gemiddelde procentuele verhoudingen (in %)

	Den Haag			Leeuwarden			Middelburg			Nederland		
	+			+			+					
	Amsterdam			Arnhem			Maastricht					
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1865/1866/1868	80	-20-		70	-30-		80	-20-		78	-22-	
1875/1876/1877	66	-34-		73	-27-		58	-42-		67	-33-	
1879/1880/1881/1882										48	10	42
1884/1885	46	11	43	41	21	38	42	23	35	45	13	42
1888/1889/1890										39	11	50
1890/1891	42	9	50	33	19	48	39	14	47	40	11	49
1900/1902	30	9	61	25	11	64	20	13	67	28	10	62

1 = geldleningen, geldbeleggingen of renten ten laste van de staat; inclusief die ten laste van bezittingen van het rijk in andere werelddelen

2 = geldleningen, geldbeleggingen of renten ten laste van provinciën, steden, gemeenten, dijk- of polderbesturen, en

3 = aandelen of obligaties van maatschappijen van geldhandel, koophandel of nijverheid, van rederijen en van zedelijke lichamen, corporation, gestichten en genootschappen.

Effecten van Nederlandse ondernemingen waren lange tijd van geringe betekenis als investeringsobject⁵⁹. Illustratief voor de verhoudingen binnen de binnenlandse beleggingsstroom halverwege de negentiende eeuw zijn de verschillen in beurswaarde. Bij de overheidsleningen die aan de beurs waren genoteerd voor 1,03 miljard gulden, staken de aandelen in Nederlandse handels-, industrie- en bankondernemingen met 92 miljoen gulden nog heel ongunstig af⁶⁰. Niet eerder dan in de jaren tachtig en negentig gingen effecten van Nederlandse ondernemingen een belangrijkere rol spelen. Sectors als handel, verkeer en industrie kenden toen in Nederland een imposante ontwik-

58 De Jonge, *Industrialisatie*, 305-306.

59 *Ibidem*, 299-304.

60 Brugmans, *Paardenkracht*, 262.

keling⁶¹. Eindjaren tachtig, beginjaren negentig kwamen ook de koloniale fondsen meer in de gunst⁶². Deze belangstelling nam na de eeuwwisseling nog toe toen de conjunctuur in Indië aantrok⁶³. De snelle groei van het aantal naamloze vennootschappen deed niet alleen de kapitaalbehoefte toenemen, maar richtte de aandacht van het beleggende publiek ook meer op het bedrijfsleven in het binnenland. Te zamen hadden deze ontwikkelingen een ongekennde uitbreiding van de particuliere fondsen tot gevolg. Overigens zal, net zoals bij de spoorwegeffecten, een deel van de toegenomen hoeveelheid binnenlandse aandelen en obligaties in handen van buitenlandse beleggers zijn gekomen⁶⁴.

Het gemiddeld aantal patentplichtige naamloze vennootschappen steeg tussen 1861/1862-1865/1866 en 1871/1872-1875/1876 van 348 tot 471. In de periode 1888/1889-1892/1893, vlak vóór de afschaffing van het patentrecht (1893), waren er al 945 aangeslagen ondernemingen. Na 1893 werden niet alleen de patentplichtige maar alle naamloze vennootschappen geregistreerd. In de statistieken leidde dit tot een vermeerdering van 55 procent. Afgezien van deze schijnbare 'verhoging', kende de hoeveelheid naamloze vennootschappen in de jaren negentig nog altijd een verdubbeling. Grotendeels parallel hiermee breidde zich ook het geïnvesteerde kapitaal uit. Aan het begin van de jaren tachtig was er in patentplichtige ondernemingen een bedrag van 330 miljoen gulden gestort, in 1892/1893 beliep dit al 505 miljoen gulden. En in 1914 bedroeg het in naamloze vennootschappen gestorte aandelenkapitaal niet minder dan 2,2 miljard gulden⁶⁵.

De wijzigingen in de binnenlandse beleggingen manifesteerden zich al betrekkelijk vroeg in de structuur van de nagelaten vermogens. Toen de staatsschuld in het derde kwart van de negentiende eeuw daalde, kregen de effecten van ondernemingen automatisch meer gewicht. En doordat eind jaren tachtig, begin jaren negentig de beleggingen in particuliere waardepapieren snel toenamen, zette de teruggang van overheidsfondsen zich voort. Die van staatspapieren in het bijzonder. Deze ontwikkelingen voltrokken zich niet alleen in de vele Hollandse, maar ook in de weinige Drentse en de zeldzame Limburgse effectenportefeuilles.

61 'Al met al heeft de belegger zijn schroom voor beleggingen in de nijverheid slechts traag — en later dan jegens andere sectoren van de volkshuishouding — afgelegd', aldus De Jonge, *Industrialisatie*, 303. De beursnoteringen laten zien hoe laat industriële aandelen bij beleggers in de gunst kwamen. Het eerste industriële fonds met een beursnotering dateert uit 1889. Zelfs 25 jaar later ging het nog maar bij 10% van de binnenlandse fondsen met een beursnotering om een industrieel aandeel. M. G. Buist, 'Banken en de industriële revolutie', in: H. Baudet en H. van der Meulen, ed., *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen, 1978) 215-228, in het bijzonder 224.

62 Bosch, *Nederlandse beleggingen*, 67-69.

63 De Jonge, 'Het economisch leven in Nederland 1895-1914', 272-273.

64 Van den Broeke, *Financiën en financiers*.

65 Gemiddelden ontleend aan C. A. Verrijn Stuart, *Inleiding tot de beoefening van de statistiek*, III (Haarlem, 1915) 88-92. Vergelijk J. H. van Stuijvenberg, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', in: P. W. Klein, ed., *Van Stapelmarkt tot welvaartstaat. Economisch-historische studiën over groei en stagnatie van de Nederlandse volkshuishouding 1600-1970* (Rotterdam, 1970) 52-75, vooral 66-68.

In de binnenlandse beleggingen van effectenbezitters uit agrarische provincies nam de betekenis van particuliere waardepapieren opvallend snel toe. Rondom de eeuwwisseling overtroefden de plattelanders zelfs de bewoners van het westen, toch het industriële en commerciële zwaartepunt van Nederland. Het is paradoxaal, maar waarschijnlijk hangt dit vooral samen met de geringe belangstelling die in de agrarische provincies bestond voor binnenlandse fondsen (zie ook tabel E). Hierdoor konden kleine wijzigingen de verhoudingen tussen de verschillende binnenlandse effecten in hoge mate beïnvloeden. En zelfs de geringe toename van de particuliere binnenlandse waardepapieren behoeft niet geheel op de conti van commercialisering en industrialisering te worden geschreven. Want tot deze effecten behoorden ook leningen aan en deelnemingen in instellingen met een religieus, charitatief of cultureel karakter⁶⁶.

Tabel G

Binnenlandse effecten in aangeslagen nalatenschappen, verschillen tussen erfenissen in de rechte en in de zijlinie (in %)

	1879-1882		1893-1895		1900-1902	
	rechte lijn	zijlijn	rechte lijn	zijlijn	rechte lijn	zijlijn
1	43	55	27	51	22	38
2	11	9	10	10	10	10
3	46	36	63	39	68	52

1, 2 en 3 = zie tabel F.

Ouders gingen bij het beleggen in binnenlandse waardepapieren risico's nog het minst uit de weg en belegden een relatief groot deel van hun vermogen in particuliere fondsen. Solide en vastrentende waardepapieren als staatsobligaties waren volgens de successiestatistiek het best vertegenwoordigd in de erfenissen in de zijlinie. Hoe zijn deze verschillen in voorkeur van investeringen te verklaren? De beleggingspolitiek van vermogensbezitters speelt zich af tussen twee polen: tegenover de aankoop van bezittingen met een grote financiële zekerheid en een relatief lage opbrengst staan riskante investeringen die een hoog rendement kunnen opleveren. Uiteraard schatten beleggers hetgeen aan risico en rendement voor hen acceptabel is, verschillend in. De wijze waarop ze dit menen te realiseren, kan eveneens uiteenlopen. Zo reserveerden ouders een relatief groot deel van hun vermogen voor uiterst veilige investeringen, namelijk voor het bezit van onroerend goed⁶⁷. Bij de overige beleggingen konden ze dan gerust wat meer risico lopen en streven naar een zo hoog mogelijke opbrengst. Iets

⁶⁶ De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 208.

⁶⁷ Zie hiervoor tabel D.

wat vooral particuliere fondsen beloofden. De erflaters zonder nakomelingen belegden minder in vastgoed en waren in grotere mate afhankelijk van de inkomsten uit waardepapieren. Zij moesten riskante investeringen in aandelen en particuliere obligaties uit de weg gaan. Hetzelfde gold voor vermogensbezitters die daarnaast geen inkomsten uit beroep of bedrijf hadden. In tegenstelling tot de economisch actieven konden zij geleden verliezen nauwelijks meer goed maken. Bij de erfenissen in de zijlinie zal het aandeel van de economisch inactieven het grootst zijn geweest. Behalve om kinderloze echtparen ging het bij deze erflaters om ongehuwden, uiteenlopend van jonge kinderen tot oude vrijsters. Onder hen bevonden zich waarschijnlijk ook relatief veel renteniers die zich, niet gebonden door de zorg voor vrouw of nakomelingen, vroeg uit het actieve zakendoen hadden kunnen terugtrekken.

Of spelen de statistieken hier de onderzoeker parten? Mogelijk kwamen de papieren van de veilige en doorgaans langlopende staatsleningen het eerst in aanmerking om door ouders nog tijdens hun leven als bruidschat of toelage te worden geschonken aan de kinderen!

SAMENSTELLING VAN KLEINE VERMOGENS

Tot de aangeslagen erfenissen behoorden ook zeer omvangrijke nalatenschappen. Het is denkbaar dat de effectenwaarden voor een belangrijk deel kwamen uit de nagelaten boedels van de allerrijksten, die vooral in Holland en Utrecht woonden⁶⁸. Wellicht vertekenen de grote vermogens hier het beeld van de algemene verhoudingen. Bestonden er wat de structuur van de kleine vermogens betreft minder regionale verschillen? De geheel vrijgestelde nalatenschappen geven hiervan een indicatie.

Tabel H

Actieve bestanddelen van nalatenschappen geheel vrijgesteld van het successierecht, gemiddelde procentuele verhoudingen over 1890, 1893 en 1895

	rentegevende schuldvorderingen	binnen- en buiten- landse fondsen	onroerend goed en overig roerend goed
Den Haag	12	13	75
Amsterdam	12	15	73
Leeuwarden	17	4	79
Arnhem	9	2	89
Middelburg	11	7	82
Maastricht	6	1	94
Nederland	11	6	84

Waarschijnlijk exclusief erfenissen van minder dan 300 gulden. Zie tabel A.

⁶⁸ Zo stelde Van Dijk: 'In the nineteenth century wealth was still restricted to a few. They lived mainly in the western part of the Netherlands. Although their wealth consisted in part of real estate, this was not

Voor kleine vermogensbezitters, of ze nu in Holland of in Limburg woonden, kwam het bezit van een eigen huis en lapje grond op de eerste plaats. Het resterende spaargeld werd doorgaans grotendeels in rentegevende schuldvorderingen gestoken. Daarnaast bestond in Holland en Utrecht onder de bezitters van eigendommen ter waarde van hoogstens enkele duizenden guldens toch ook belangstelling voor effecten. Dat de grens waarbij de spaarder effectenbezitter wordt, erg laag ligt', stelde B. de Vries al voor Amsterdamse vermogensbezitters vast⁶⁹. In de belastingdirectie Maastricht overschreden de kleine vermogensbezitters deze drempel echter niet zo snel en in de provincie Limburg waarschijnlijk helemaal niet.

Tabel I

Gemiddelde opbrengst (in guldens) van het recht van overgang op effecten en rentegevende schuldvorderingen per 1.000 inwoners

	N-H	Z-H	U	Z	Fr	Gr	Dr	O	Gld	N-Br	L
1860-1867	108	91	116	20	19	13	8	16	34	16	6
1880-1885	230	226	267	73	31	41	25	46	117	33	16
1890-1895	480	401	460	203	117	185	126	150	324	131	87

Sinds 1886 waren ook rentegevende schuldvorderingen aan het recht van overgang onderworpen. Daarnaast vonden tussen 1860 en 1895 verscheidene wijzigingen in de belastingtarieven plaats.

Behalve Limburg omvatte de directie Maastricht oost Noord-Brabant. De opbrengst van het recht van overgang laat zien hoe het effectenbezit onder de Limburgse burgerij veel minder verspreid was dan onder de Brabantse. In de provincie Noord-Brabant bracht het recht van overgang in de jaren zestig per 1.000 inwoners zestien gulden op, in Limburg nog geen zes guldens; in de jaren tachtig 33 respectievelijk zestien guldens. Een vergelijking met de overige gewesten leert dat de investeringen in effecten nergens een minder belangrijke plaats innamen dan in Limburg. Rentegevende schuldvorderingen genoten er evenmin veel interesse. Noord- en Zuid-Holland, benevens Utrecht en, weliswaar in mindere mate, ook de plattelandsprovincie Gelderland onderscheidden zich als gewesten waar relatief veel belangstelling bestond voor aandelen en obligaties. Dit waren ook de provincies waar een relatief omvangrijke welgestelde bovenlaag verbleef, hetzij in steden, hetzij in enkele elitedorpen⁷⁰.

a predominant component. The rich people in the Netherlands were mainly 'coupon-clippers'. Van Dijk, 'Wealth and Property', 27.

69 De Vries, 'Amsterdamse vermogens', 209. Zie ook Bosch, *Nederlandse beleggingen*, 5.

70 Bos en De Peuter, 'De lijsten van verkiesbaren', met name 420-427.

BEVOORRECHTE BELASTINGBETALERS

Niettegenstaande de toename van de investeringen in effecten was aan het einde van de negentiende eeuw in veel landelijke gebieden onroerend goed nog steeds het voornaamste vermogensbestanddeel. De burgerij in het westen van Nederland knipte couponnetjes, terwijl die in de randprovincies en met name in de noordelijke en zuidelijke provincies veeleer vertrouwen stelde in inkomsten uit het bezit van landerijen. Anno 1890 ontzagen de rijksbelastingen nog net zoals driekwart eeuw daarvoor de inkomsten van bezitters van effectenportefeuilles. Rentetrekkingen werden hoogstens op indirecte wijze aangeslagen, namelijk doordat de weelde waarin ze konden leven dank zij de verdiensten uit deze en andere bezittingen werd belast in de personele belasting. Deze welstandsheffing trof ook grondbezitters en fabrikanten in goede doen. De fiscus had hun inkomsten echter nooit ongemoeid gelaten. Sinds de totstandkoming van het belastingstelsel drukten hierop heffingen als de grondbelasting en het patentrecht. Golden dan nog steeds dezelfde omstandigheden als aan het begin van de eeuw?

Dank zij de gezondmaking van de openbare financiën was de overheid veel minder afhankelijk geworden van de kapitaalmarkt. Daarmee verviel de noodzaak voor de staat om vermogensbezitters gunstig voor staatsleningen te stemmen. De overheid behoefde in feite obligatiebezit niet langer te ontzien. De bevoorrechting van effectenbezitters door de dienst der directe belastingen ontmoette langzamerhand ook meer tegenstand⁷¹. Het fiscaal ontzien van rentetrekkingen had zich parallel met de enorme uitbreiding van het kapitaal in portefeuille tot een zaak van grote betekenis ontwikkeld. Bovendien hadden staatsobligaties gaandeweg plaats gemaakt voor particuliere en buitenlandse fondsen. Het effectenkapitalisme drong door in de volkshuishouding, aldus Brugmans⁷². De forse toename van beleggingen in buitenlandse waardepapieren met en benevens de aanwas van effecten van Nederlandse ondernemingen leidden ertoe dat anno 1890 effectenbezitters niet meer in hoofdzaak houders van Nederlandse staatspapieren waren. Op grond van de veranderde omstandigheden was er dus alle reden de inkomsten uit waardepapieren te belasten. Een wijziging van het vigerende belastingstelsel sloot eind negentiende eeuw ook aan bij een groeiende behoefte van de overheid aan belastinginkomsten en bij een geleidelijke verschuiving in de politieke machtsverhoudingen.

De democratisering in de tweede helft van de negentiende eeuw ging in de belastingstructuur gepaard met een verschuiving van de belastingdruk van de lagere naar de hogere inkomens⁷³. Redenen van sociale aard vereisten namelijk een rechtvaardiger verdeling van de belastingdruk. Die was allesbehalve in overeenstemming met de

71 Bok, *Belastingen*, 2.

72 Brugmans, *Paardenkracht*, 395.

73 Th. A. Stevers, 'Welke factoren bepalen de veranderingen in het niveau en de structuur van de belastingen in de 19e en 20e eeuw?', in: *Smeetsbundel. Opstellen aangeboden aan prof. dr. M. J. H. Smeets ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de katholieke hogeschool te Tilburg* (Deventer, 1967) 327-359, in het bijzonder 347.

financiële draagkracht. De lastenverdeling over de onderscheiden sociale groepen was onevenwichtig. De gegoeden waren echter niet van zins vrijwillig een groter deel van de lasten op zich te nemen. Zolang zij domineerden in de Tweede Kamer konden ze dwarsliggen bij pogingen tot invoering van — onderdelen van — een algemene inkomstenbelasting⁷⁴. Minister van financiën P. Ph. van Bosse diende in 1848 het eerste voorstel in. In de halve eeuw die daarop volgde, behandelde de Tweede Kamer niet minder dan zeven wetsontwerpen voor een belasting op rente, al dan niet als onderdeel van een algemene inkomstenbelasting. De vernieuwing van het belastingstelsel was een telkens terugkerend onderwerp van openbare discussie en politieke beraadslaging. Pas met de uitbreiding van het kiesrecht verbeterden de kansen van deze voorstellen⁷⁵.

Bok moest nog in 1888 constateren:

vraagt men tot dusver steeds vergeefs om hetzelfde als in 1848.... Want, al werden pogingen, en zelfs verdienstelijke pogingen, aangewend tot bereiking van belasting van het kapitaal uit roerend vermogen, dit stuitte af, zo als wel is gezegd, indien niet op politiek, dan op den even grooten vijand van het 'goede'; het 'betere'⁷⁶.

De zo gewenste modernisering van het belastingstelsel kwam kort daarna tot stand onder het bewind van minister N. G. Pierson⁷⁷. Hij voerde in 1892/1893 een gesplitste inkomstenbelasting in, die bestond uit een heffing op inkomsten uit beroep of bedrijf en een afzonderlijke heffing op die uit vermogen.

Zo kwam er een billijker verdeling van de fiscale lasten, overigens niet alleen tussen de verscheidene categorieën vermogensbezitters, maar ook tussen de verschillende provincies. Vanaf het ontstaan van het Koninkrijk belaste de fiscus immers de inkomsten uit grond- en huizenbezit. Het onroerend goedbezit was het best vertegenwoordigd in de perifere provincies. Het onbelaste effectenbezit daarentegen in het westen van Nederland. Voor de inwoners van plattelandsprovincies betekende dit, dat ze in vergelijking tot die in Holland en Utrecht over een veel groter deel van het vermogen belasting betaalden. In feite bracht de plattelandsbevolking in de negentiende eeuw belastinggelden op die de overheid als interest en aflossing doorsluisde naar de obligatiehouders in west-Nederland.

74 In 'Ons belastingwezen aan recht en billijkheid getoetst' schreef Multapiator in 1876 niet voor niets: 'de eigenaardige inrichting van het standenleven in ons land en (in) den grooten overwegenden invloed, dien de gegoede en rijke standen op ons staatsleven uitoefenen. Onze zgn. volksvertegenwoordiging bestaat schier uitsluitend uit vertegenwoordigers der gefortuneerden en met inkomsten goed bedeelde standen; uit den midden-, den klein-burger- en den werkliedenstand treft men er geen eigenlijke vertegenwoordigers aan'. Geciteerd bij H. Schuttevaer, 'Ondeugd en deugd onzer 19e-eeuwse belastingen', in: *Anderhalve eeuw belastingen* (Deventer/Antwerpen, 1964) 9-47, in het bijzonder 29.

75 A. C. J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussum, 1969) 72-77.

76 Bok, *Belastingen*, 152-153.

77 In de hoogste kringen kon men weinig waardering opbrengen voor Piersons herziening van het belastingstelsel. Na de invoering van de inkomstenbelasting wilden enkelen hem zelfs als lid van de Witte deballoteren. Zie hiervoor: J. van der Poel, *Sijmen betaal! Belastingen toen en nu* (Alphen aan den Rijn, 1966) 141.

Van de benadeelde plattelandsprovincies was Limburg misschien wel de duidelijkste exponent. Het is dan ook nauwelijks verbazingwekkend dat de contribuabele inwoners van dit gewest al vroeg klaagden over een onevenredige druk van de rijksbelastingen en onvrede toonden met de fiscale bevoorrechtiging van de landgenoten 'boven de Moerdijk'. Het Limburgse kamerlid K. A. baron de Bieberstein vertolkte dit ongenoegen in 1865 bij voorbeeld als volgt:

Limburg betaalt van al wat het bezit, het kan niets aan het oog van de fiscus ontrukken, want de Limburgse fortuinen bestaan in land en hypotheke; men bezit er geen staatspapieren en andere bronnen van inkomsten, die onbelast zijn en de grote fortuinen van andere gewesten van het rijk uitmaken⁷⁸.

Enige decennia eerder had het latere kamerlid jhr. L. L. G. M. Villers de Pit  in een zitting van Limburgs Provinciale Staten de andere statenleden al trachten te winnen voor zijn separatistische denkbeelden door hen te wijzen op de fiscale bevoorrechtiging van de Hollandse burgerij:

Une très grande partie de la richesse nationale de la Hollande consiste en capitaux placés en affaires de finance et de haut commerce. Ces capitaux  chappent aux impôts directs; chez nous, au contraire, tous les capitaux consistent en biens fonds, en industrie agricole et manufacturi re, et sont atteints par l'impôt foncier, par les droits de succession, le timbre, l'enregistrement et les patentes⁷⁹.

Gezien de tekortkomingen van het negentiende-eeuwse belastingstelsel waren de Limburgse klachten over verschillen in belastingdruk gegrond. Maar er zijn ook aanwijzingen dat de Limburgse bevolking het met de betaling van grond- en personele belasting niet zo nauw nam. Belastingontduiking was in het zuiden een zeer verspreide en uitermate geliefde bezigheid. Zelfs door de wol geverfde belastinginspecteurs spraken hierover hun verbazing uit. J. Kuyper, die in 1893 zijn carrière te boek stelde, verhaalde over zijn ervaringen als belastingcontroleur te Heerlen: '... lastig genoeg in een landstreek waar hoog en laag, oud en jong, tuk op ontduiken waren'⁸⁰.

78 *Handelingen Tweede Kamer*, 15 december 1865, 371.

79 Geciteerd bij A. J. C. R ter, *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*, II (Utrecht, 1949)114.

80 Ambtenaren die doortastend optraden, hadden het moeilijk te verduren. Zowel biechtvaders als graven verdedigden en spraken ten gunste van de fraudeurs. Vaak trok de belastingambtenaar aan het kortste eind en werd hij verplaatst. Zo kwam ook een eind aan Kuypers carrière in Limburg: 'ik meende een onzer afgevaardigden voor de 2e kamer eens een bezoek te moeten brengen, om hem te vertellen dat het toch niet aanging om zijn heerlijk gelegen, veertien ramen breed zomer- en winterverblijf voor f80,- huurwaarde aan te geven. Een fles keurige Hermitage bracht mij niet tot andere gedachte, ik behaalde de overwinning, doch twee maanden later werd ik verplaatst!', J. Kuyper, *Mijne carrière en mijne kijkjes in de wereld* (Den Haag, 1893) 13-14.

De kracht van de inwendige strijd. Het biografisch oeuvre van Johanna W. A. Naber (1859-1941)*

MARIA GREVER

De feministische geschiedschrijfster Johanna Naber publiceerde tussen 1887 en 1939 veertig monografieën, biografieën en bronnenuitgaven en circa 225 artikelen en brochures¹. Zij schreef onder meer over het zeventiende-eeuwse nonnenklooster Port-Royal, de wording van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813, de herkomst van de Oranje-vorstinnen, en de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Voor twee historische studies won zij een gouden medaille van Teylers tweede genootschap². In 1938 eerde de Vereniging van vrouwen met een academische opleiding (WAO) Naber met het buitengewoon lidmaatschap 'op grond van haar belangrijken en uitnemenden arbeid op historisch gebied'. Een gewoon lidmaatschap was onmogelijk, omdat zij geen academische graad bezat³.

Nabers werk kan geplaatst worden in de traditie van een goede bekende van haar, P. J. Blok (1855-1929), leerling en opvolger van de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis R. Fruin⁴. Bloks geschiedschrijving is onlangs getypeerd als liberaal-positivistisch en verzoenend ten opzichte van de politieke partijen in Nederland; de 'waarheid' van het nationale verleden moest door nauwgezet bronnenonderzoek zodanig worden gepresenteerd, dat de tegenstrijdige belangen van katholieken, protestanten en liberalen overstegen werden⁵. Aan het Oranje-Huis werd daarbij een boven de partijen staande rol toebedeeld. Veel van deze kenmerken treffen we eveneens in het werk van de protestantse Naber aan. Net als Blok trachtte zij de maatschappelijke bijdragen van katholieken, zoals vrouwelijke religieuzen, in haar

* Graag wil ik Peter Rietbergen, Mineke Bosch, Francisca de Haan en Toon Janssen danken voor hun stimulerende commentaar.

1 Zie de bibliografie van C. Vreede-de Stuers, *Johanna W. A. Naber (1859-1941)* (Amsterdam, 1985), die overigens aanvulling en correctie behoeft. Van Nabers totale oeuvre zijn 33 banden historisch werk, inclusief (gewijzigde) herdrukken.

2 J. W. A. Naber, *Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk juli 1810-november 1813* (Haarlem, 1905); *Idem, Elizabeth Wolff-Bekker 1738-1804 en Agatha Deken 1741-1804* (Haarlem, 1912). Het werk van Johanna Naber wordt in dit artikel verder aangeduid met 'Naber'.

3 De WAO wijzigde voor deze gelegenheid artikel 4 van haar statuten door het buitengewoon lidmaatschap mogelijk te maken. RA Utrecht, Archief WAO, inv. 59, Notulen HB 23-10-1938, nr. 4; *Mededeelingen van de VVAO*, X (maart 1939) 1.

4 Het archief van Johanna Naber (voortaan afgekort als JNA), berust bij het Familie-genootschap Naber te Bilthoven. Daarin bevindt zich een kleine collectie brieven van Blok aan Naber tussen 1905 en 1929. Zie ook Naber aan Blok, 27-3-1929, UB-Leiden/Dousa-afdeling, BPL 2377. Naber hielp Blok bij zijn biografie, *Michiel Adriaanszoon de Ruyter* (Den Haag, 1928), zie 'Voorrede'. Blok zat, evenals G. W. Kernkamp, in het huldigingscomité van Naber in 1929 toen ze 70 jaar werd.

5 P. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Friuns en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische geschiedenis*, IX (1982) 271-303; J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1990) 71-127.